

## ԱՎԵԼՈՐԳԸ

Երբեք Հաճի աղան այրպես անխնամ չէր փոխել քայլերը իրենց տնից խանութ գնալիս: Այն Հաճի աղան, որի փողոցով անցնելն իսկ մի հանգես էր. աղայակա՞ն: Միշտ հաստ շալը վաթսուն-յոթանասուն տարեկան կուզի վրայով վզին փաթթած, երկար իրանը բերընքսիվար ընկնելու պես՝ առաջ թեքած, ուղտի վիզը առջև երկարած, սև ակնոցների արանքից սապատավոր քիթը օդի մեջ խրած, հայացքը դեպի հեռուն, մի կետի՝ ընթանում էր նա: Եվ այդ ֆեսավոր Հաճին ծիսակատարությունների նման անխուսափելի գործելակերպեր ունեւր փողոցով անցնելիս. գիտեր ամեն դար ու փոսի. քար ու ոտնատեղի սովորական պատուվածքը, և եթէ սայլի, ոտի կամ բնության հետեանքով քարերն ու ոտնատեղերը նոր կարգով դասավորվեին, Հաճի աղան կանգ կառներ, լրջորեն կկշռեր նոր ոտնատեղի վտանգի չափը, իր դեղնած գավազանի ծայրով բախելով, կստուգեր ոտը դնելիք քարի հավատարմությունը և, գավազանը ցեխի կամ ջրի մեջ դիմհար տալով, զգուշ աքլորի պես ոտները գետնից պոկելով ու վար դնելով, գերագույն խնամքով կանցներ վտանգավոր տեղը:

Տաս տարի առաջ միայն՝ իր անդրանիկ որդուն թաղելիս՝ Հաճի աղան թույլ տվեց, որ իր կապույտ մահուդ շալվարի տոտերը ցեխոտվեն, և մեկ էլ այսօր, երբ իմացավ, որ թուրք զորքը, ռուսներին նեղելով, հաղթական մոտենում է իրենց փոքրիկ սահմանամերձ քաղաքին:

Ասենք, այսպես դեկտեմբերի ցրտին Հաճի աղան դուրս եկողը չէր, այն էլ այս ցեխին, որ գոյացել էր սայլերի ու զորքի տակ կոխկրտած ձյունից՝ հակառակ որ միշտ այս ամսին գետինը սառած էր լինում:

Անհանգիստ էր վերի՞ն աստիճանի: Արդեն մի շաբաթ է, ականջին դիպել էր, որ թուրքը գալիս է:

Փորձված, կյանքի շար ու բարուն տեղյակ՝ Հաճի աղան, որ տեսել էր 1877 թվի ռուս-տաճկական պատերազմը, հրք թուրքը կարծես բնականորեն հաղթվում էր, այն Հաճի աղան, որ «քրդանոցներում ու թուրքանոցներում» զելվել, առևտուր էր արել և շատ անգամ էր ավազակների ձեռից աղվեսի պես պոչը պրծացրել, նա լավ գիտեր, որ երբեք չեն սպասի՝ վտանգը զա ու փեշիցդ բռնի.— պետք է ժամանակին որսալ խուսափելու անկրկնելի վայրկյանը:

Բայց այս անգամ վրիպեց... Եվ շարաշար:

Երբ մտավ շուկա, փորձված աչքերով շափեց հրապարակը և գինվորների ու խանութպանների եռուզեռում մի անկարգություն նկատեց, որ նրան դուր չեկավ: Մոտեցավ իր խանութին. խանութը կիսափակ էր: Ներս մտավ՝ թուրք կուլ տալով: Իր քառասնամյա որդին շտապով ապրանքը դարակներից թափում էր մի տոպրակի վրա: Գեր ու կլոր տղամարդ էր նա և հետո էր փուքսի պես. քրտնքի կաթիլները շարվել էին նրա շեշտ, կարմիր երեսին:

Հաճու աչքերը մթնեցին: Ածիլած կզակը հաստ բեղերի տակ զողաց, և նա բառերը լիտտելով՝ մրմնջաց.

— Ծմավո՛ են... ի՞նչ կենիս...

Ծմավոնը հորը տեսնելով՝ ավելի մռայլվեց և մեղավորի պես, կարծես ինքը լիներ աղետի պատճառը, չպատասխանեց և աչքերը գետին գցեց: Իբրև թե՛ «հա՛, իմացի՛ր, մեռել է»:

Եվ իսկապես, կարծես մարդ էր մեռել, կազ գործակատարը տարուրետ քաշեց Հաճի աղայի առջև և ասաց.

— Բան չկա, Հաճի աղա, նստե:

— Զա՛նըմ, ի՞նչ «բան չկա». ֆուրդո՛ւն բռնեցեք...

— Միսաքը գնաց խանը՝ բռնելու, — պատասխանեց Ծմավոնը:

Հաճի աղան չնստեց. ծուղակն ընկած մկան պես կարծես ելք որոնելով, նաչեց շորս կողմը և դուրս եկավ, որ դուրսն էլ նաչի: Բայց հարևան խանութներում առևտուրը եռում էր. խանութպանները հանգիստ էին երևում: Իրենց հարևանը, Կորկոտենց Եղիշը, լուրջ և անխոռով, ինչպես ամեն օր, ահա բան է կշռում կազակների համար: Հանգիստ է նա իր քահի մորուքով և ընկույզի խոշոր աչքերով: Ութ երեխայի տեր է. եթե «նահանջ» լիներ, նա ավելի շուտ պիտի անհանգստանար: Եվ Հաճի աղան մոտենալով նրա խանութին՝ հարցրեց նրան.

— Եղիշ, աս ի՞նչ կըսեն, թուրքը զոռի՛ր է:

— Այդպես բան կա՞, չգիտե՞մ... մեր բակի Ֆետպկպիլը ըստավ՝ ահ չկա, — պատասխանեց Եղիշը և շարունակեց իր առուտուրը եպիսկոպոսական արժանապատվութեամբ: Հաճի աղան կանգնեց նրա խանութի առջև՝ շիմանալով ի՛նչ անի: Նրա մտտից անցնում էր դյուրզար Պողոսը, որ իրեն ձեռ առնող զվարճախոսներից մեկին պատասխանում էր.

— Ա՛տամ՛, ինչ օր ուրիշներու զըլի՛ ան ա թող մեզի ըլի. աշխըրովի չէ՛:

— Ինձ աշե, — ձայն տվեց հեռու խանութից ձեռ առնողը, — հազրվե՛, կամենդանթը քեզի համար կառեթ պիտի ղրկե, որ փախչիս:

— Կառեթը զանգիններուն՞ համար է. սաղ ըլին օտքերս, — հանգիստ պատասխանեց առողջ արհեստավորը և շուռ տվեց ուրիշ փողոց:

Հաճի աղային զայրացրեց այս շարագուշակ զվարճախոսութունը, և այն է՝ հեռանում էր Եղիշի խանութից, որ ներս մտավ նրա ժրագլուխ աշակերտը և իբրև անմիտ քայլի վրա ծիծաղելով՝ զեկուցեց.

— Խանը ինչ ֆուրդուն օր կա՛ հատը հարուր, հարուր իցցուն մանեթով բռներ են:

Հաճին զգաց, որ բերնի թուքը ցամաքում է:

— Ի՛նչ... բռնե՛ր են... մեր Միսաքը հո՞ն էր, — հարցրեց շնչասպառ:

— Հոն էր, հըմը չկրցավ բռնե, — պատասխանեց թարմ ու անհոգ ձայնով աշակերտը և ավելը վերցնելով, սկսեց ուրախուրախ ավլել խանութի սանդուղը:

Հաճի աղան շտապեց իր խանութը և դողդողալով վրա պրծավ իր որդուն.

— Ի՛նչ ես էրիր... Ֆուրդունները ձեռքե բա՛ց ես թողիր... գերդաստա՛նս մնաց...

Շմավոնի կարճ ու գնդիկ մարմինը շիտկվեց: Նա իր քրտոնած, շեշտ դեմքը բարձրացրեց և ապրանքը գողնոցի մեջ՝ նայեց հարը: Հայացքներն իբար հանդիպեցին, և նրանք իրար հաս-

<sup>1</sup> Մարդ:

<sup>2</sup> Հարուստ:

կացան: Հաճի աղան շարագուշակ ժպտով գլուխը հանդիմանորեն շարժեց.

— Տուրդո՛ւն գտի... տղա՛քս ձեռքե կերթան... տո՛ւնս...

Շմավոնը դեմքը կնճռոտեց:

— Զանըմ, ֆուրդուն ինչո՞ւ պիտի չըլի,— բարկացավ նա և, ապրանքը թափելով, յուղոտ գոգնոցով քրտինքը սրբեց ու գորվող տակառի պես կողքե-կողք ընկնելով, դուրս գնաց:

Հաճի աղան երկար նայում էր իր որդու թաղիքե վալիկներին, նրա տափակ փափախին և կարմիր շարֆին. մերթ երևում, մերթ կորչում էր զինվորների բազմության մեջ, մինչև որ անհետացավ:

Հաճի աղան դուրս եկավ խանութից և բռնեց տան ճամփան:

Հասնելով տուն՝ դռան մոտ ոտները չբսեց երկաթե քերիչին, քնչպես անխախտելի պարտականությունն էր հաճիեց տանեցի-ներին, և ներս մտավ: Իր մեծ հարսը, որ տան միջանցքում բուրդ էր ձաղկում, Հաճուն տեսնելով՝ տիրացուի վարժությամբ, իբրև ծիսակատարության որոշ տեղը, ձայն տվեց.

— Շողո՛, Հաճի աղաս էկավ, դայֆան բեր:

Բայց երբ Հաճի աղան մրթմրթաց, «Հարամ ըլի՛ դայֆան»՝ հարսին այնպես թվաց, թե երազումն է, կամ մի անասելի դրժբախտություն եկավ իրենց տան գլխին: Վրա ընկավ Հաճու ոտնե-րին, հանեց նրա կաշվե կալոշները և, տեսնելով Հաճու շալվարի ցեխոտված տոտերը, վախեցած գնաց խոհանոց՝ տանեցոց իմաց ապուս:

Հաճի աղան մտավ «մեծ օդան» և կանգնեց մեջ տեղը տխուր՝ արձանի պես:

Ներս մտավ Հաճի աղայի կինը, Հաճի մարը, մի ժիր ու նի-հար կին:

— Ի՞նչ է, Հաճի աղա,— հարցրեց:

— Ի՞նչ պիտի ըլի. թուրքը գութա, հազրվեցեք:

— Օ՛ֆ, ամա՛ն, Հաճի աղա, «թուրք, թուրք» առել անցել ես, քաղաքը լիքը սալդաթ է:

— Գլխեդ շատ մի դուրս տա, հազրվե՛, — հրահանգեց Հաճի աղան:

— Թուրք չկա, չկա. դայֆադ խմե, — արագախոսեց ժիր կինը և դուրս գնաց:

Այդ միջոցին Հաճի աղայի թոռը, Շողոն, մի կարմրաթուշ ազգիկ, դուռը ձեռներով ներս բերեց կաթով սուրճը:

Հաճի աղայի մեծ հարսը բերեց կապույտ փոռցը, փոռեց մինգարի առջև, կարպետի վրա, առավ աղչկա ձեռքից սուրճը, որ դեի փոռցի վրա: Բայց Հաճի աղան մոռեցը կախ, հուզված և դժկամ՝ ձեռով արավ, որ սուրճը տանեն դուրս: Այս արդեն այնպես ազդեց հարսին ու աղչկան, որ նրանք խորտակված իրար նայեցին, կարծես երկրի հաստատությունը խախտվեց: Հաճի աղան սուրճ չիտի՝...

Մեծ հարսը ձեռքով արավ Շողոյին, որ դուրս գնա, ինքն էլ դուրս եկավ՝ ինչպես հիվանդի սենյակից, որ շանհանգստացնեն նրան:

Հաճի աղան գնաց, ծալապատիկ նստեց մինդարին և թթվեց: Մտքերով շփոթված հայացքը գցեց իր տան սարք ու կարգին, կարծես օտարական լիներ: Սենյակը խաղաղ էր: Մինդարները, մութաքաները, խալիները իրենց տեղից այնպես հարազատ և դաշն խաղաղություն մը նայում էին Հաճի աղային, և այնպիսի մի հաստատունություն կար այդ առարկաների մեջ, որ կարծես ոչ մի զորություն խախտել չէր կարող: Տարօրինակ թվաց մի վայրկյան այն խոռվությունը, որ ընկել էր իր սիրտը, և պատուհաններում հանդիստ դրած այն ծաղկի փայտե թաղարները, որ հաճախ լվանալուց ճերմակել՝ փայլում էին, կամ սենյակի երեք պատերի տակով փռած մինդարներն ու պատերին կպցրած երկար բարձերը անվերջով պատմում էին խաղաղ հրավերքների, ուրախ հարսանիքների, անխռով օրերի մասին:

Եվ այդ բոլորը ահա այսօր անհաստատ բաներ էին: Այսօր իսկ կարող էին այդ ամենը լքվել... Դեռ տաս տարեկան հասակից իր հոր հետ ճամփորդելով «քրդերն ու թուրքերը», նրանց հետ առևտուր անելով՝ ահա վաթսուն տարի է տուն է շինում Հաճի աղան: Եվ հիսուն տարի, կանոնավոր ժամացույցի պես խաղաղ շքշքացել է նրա երջանիկ տունը և ահա այսօր պետք է քանդվեր: Եվ ինչպես ջրում խեղդվողը հանկարծակի արագություն մը հիշում է իր անցած կյանքի մանրամասները, այնպես Հաճի աղան հիշեց իր անցյալը, ինչպես հանդիստ քուն դրեց և թաղեց հանգուցյալ հոր կողքին իր մորը, հիշեց 1877-ի պատերազմը, որ նրա համար անցավ իբրև իրեն չվերաբերող մի փոթորիկ... Միտքը բերեց, ինչ-

պես երեսուն տարեկան երիտասարդ՝ իր կնոջը տարավ Երուսաղեմ... Ինչպես այնուհետև ձմեռ, գարուն նրա տանը տոն էր ու հարսանիք, նրա կյանքը առևտուր էր, ապրանք ու հարստություն: Հետո որդիները եկան հասան, ամուսնացան, բեղմնավորվեցին: Մեծն, ամեն ինչ եկավ իր կարգով ու եղավ, կարծես այդպես դասավ, և այդ տունը այսօր բանգվում էր:

Ի՞ր տունը, հի՞ն տունը: Արյունը զլուխը խփեց: Ի՞նչպես, իր շնտանիքը, հարստությունը, այդ նույնքան հիմնավոր բանը, որբան ինքը՝ աշխարհի հաստատությունը...

Եվ Հաճի աղան, իբրև փորձված մարդ՝ իսկույն հարմարվեց կենսական իմաստություն. որոշեց խիստ ու հրամայական մի կարգ՝ ազատել ամենակարևորը, իսկ եթե այդ շեղավ՝ կարևորագույնը: Վճռեց ու դաժանացավ.— ամեն ինչ անել, ամեն խստություն գործ դնել, անգթանալ, թեկուզև ստորանալ, բայց փրկել այդ կարևորագույնը՝ իր տունը, իսկ եթե այդ շեղավ՝ իր անձը:

Կողքի «պզտի օդայում», թիթեղե փեճի վրա, հեռավոր զուգուսյի պես ծվծվում և ղժժում էր գյուղայում<sup>1</sup> և սենյակի տաք ու չոր օդը բարեխառնում ախորժելի խոնավով:

Հենց այդ փոքրիկ սենյակում, անկողինների ծալքի տակ նստած էր մի տարեց կին: Դա Հաճի աղայի անդամալույծ թույրն էր, Սրբունը, որ ամուսնու մահից հետո լվացք անելիս մի անգամ սաստիկ մրսեց, տիֆով հիվանդացավ և անդամալույծ եղավ. էլ չիմացվեց՝ տիֆի՞ց էր, թե արդեն տրամադիր էր: Ականջներն էլ ծանր էին: Հաճի աղան իր անվան շուտեցրեց, որ իր հիվանդ թրոջը ուրիշները պահեն և իր վրա խոսեն. հիվանդին բերեց իր տուն և անկյուն տվեց: Խեղճ կինը, ի բնե աշխատասեր և ինքնասեր, ուզելով մի բանով եղբորը վարձահատույց լինել՝ ընտանիքի կարն ու կարկատանը, ինչպես և գուլպան իր վրա առավ. ու թեև նրա համար սաստիկ դժվար էր այդ աշխատանքն էլ, բայց նա անմեղաբար ու կամովին անում էր: Գեր էր, ծանր և սաստիկ նեղություններ նստած տեղից շարժվում էր և գետնաքաշ մի կերպ գուրս գնում:

Հաճու նստած տեղիդ երևում էին նրա ուռած մատները, որով

<sup>1</sup> Պղնձե ջրաման:

նա ծնկան վրա փռած մի կտոր հարդարում, շուռումուռ էր տալիս, նորից հարդարում, շափում ինչ-որ մի կարկատանի համար:

Այդ մատներն սպիտակ էին, կարծես ջրով լիքքը՝ Եվ այնքան խաղաղ, առօրյա էր այդ մատների աշխատանքը, որ բոլորովին չէր բռնում օրվա խոտվիչ դեպքերին:

Հաճին նայեց անդամալույծին, բայց չտեսավ նրան: Նա սենյակի իրերն էր մտովի տեղավորում Ֆուրզոնի մեջ և որոնում էր ամենապետքական իրերը:

Հետո մի տասը-քսան անգամ վեր կացավ, պատուհանից դուրս նայեց՝ փողոցի շարժումներից մի բան գուշակելու համար: Փողոցում շարժում չկար, կարծես ամեն ինչ խաղաղ ժամանակինը լիներ:

Բայց ահա մթնելու վրա էր, որ խառն ձայներ լսվեցին: Հաճին վեր թռավ և շտապեց դեպի պատուհանը: Մի քանի մարդիկ անցան պատուհանի տակով՝ խանութի ապրանք շալակած, որ քսան էին կրում: Դրանց հետևեց մի սահնակ՝ անտանելի ծանր բեռով, բոլորը կին ու երեխա, ետևից տղամարդիկ՝ ոտով: Հարևանները էին: Այդ առաջի սահնակը այնպես ազդեց Հաճուն, ինչպես մի հիվանդի մահը, որ թեև առաջուց սպասելի էր, բայց դեռ այնպես չէր ազդում: Բայց երբ վերջապես սպասելին փաստ է դառնում, մի դաժան ու սառը բան է զգացվում, որ առաջ չէր կարելի երևակայել: Ու մինչ Հաճի աղան դուրս կգար գնացողներին բան հարցնելու՝ հանկարծ իրենց տան դուռը դռոսաց: Ներս ընկավ Հաճի ազալի կրտսեր որդին՝ Հակոբը, և նախասենյակից հուզված ու կարուկ ձայնով կանչեց.

— Ապլա՛...

Հաճի աղան վազեց դեպի նախասենյակի դուռը:

— Հակոբ՛բ... — հարցրեց շնչասպառ:

Հակոբը ցեխոտ ոտները հազիվ սրբած՝ «Թուրքերը եկան, փախչինք պիտի» ասելով՝ շնչասպառ ներս մտավ և հարձակվելով անկյունները դրած սնդուկների վրա՝ սաստիկ ուժով առաջ քաշեց:

Հաճին մոտեցավ որդուն.

— Տուրդուն բռնեցի՞ք...

— Տուրդուն չկա, խզակ՝ բռնեցինք:

<sup>1</sup> Ասահակ:

Հաճի աղան ընդունեց այդ առաջին մեծ հարվածը. բայց կյանքի բովում զելված մարդը իսկույն անդրադարձավ, որ խորհրդածութեան ժամանակ չէր. պետք էր ոչ միայն հաշտվել այդ ազգետի հետ, այլ եղածն ազատել: Եվ ի՞նչ պիտի տեղավորվի մի սահնակի վրա... Հաճի աղան ավելի խստացավ.

— Տե՛, ազատելո՛ւն ազատեցեք... ամենեն պետքականը...

Հակոբը քանդեց իր կավազույն բաշլըղը, հանեց դեղնած հաստ վերարկուն և, հարձակվելով սնդուկների վրա, այնպես ուժով առաջ բաշեց, որ զոռից դեմքի ու վզի երակները ուռան:

Իրար հտեկից ներս լցվեցին և դռների մոտ արձանացան Շոդոն, Շմավոնի կիներ, փոքր հարսը և մի հարևանի կնիկ:

Հաճին մոտեցավ Հակոբին և թևը բռնելով՝

— Խելքդ մի՛ կորցնես, — հրահանգեց, — ինչ որ պետքական է, անձ ժողվե:

Հետո տանեցոց հրահանգեց.

— Ամենեն պետքական բաները ժողվեցեք, տեսե՛ք ճամփան կմնաք:

Հարևանի կնիկը, որ լուռ ականջ էր դնում սրանց, տեսնելով, որ տան բոլոր անդամները գործի անցան, դիմեց Հաճի աղային:

— Հա՛ճ աղա, օտա՛ցդ մեռնիմ, դուք կերթաք, մենք ի՞նչ պիտի էնենք:

— Եսի՛մ, — կտրեց Հաճի աղան. — իմ ձեռքս ի՞նչ կա:

Հարևանի կնիկը, որ դառն աղքատի վիճակին էր և համարյա Հաճի աղայի տան գործն անելով՝ մի կտոր, մի փշրանք ստանալու հուսովն էր՝ սարսափեց: Նա կարծում էր, թե աշխարհն այնպես է շինած, որ շի քանդվիլ երբեք. իսկ եթե քանդվի էլ, Հաճի աղան երևի բան կգիտենա դրա դեմ անելու: Չանի էլ ու գնա՛՝ մի բան կանի իր նման անձարներին:

Բայց Հաճի աղայի շոր ու դաժան պատասխանը սթափեցրեց խեղճ կնկան: Եվ տեսնելով, որ իրեն նայող չկար, հառաչեց ու գուրս գնաց:

Ու մինչ տնեցիք հավաքում էին իրերը, Հաճի աղան սկսեց անցուդարձ անել սենյակում՝ իբրև տխուր ուղտի կերպարանք: Նայում էր անկարգացած սենյակին, ուր իրար վրա թափված էին «անպետք» ու «ավելորդ» իրերը, տեսնում էր իր տան քանդվելը, բայց հուսահատութունից չէր զգում ցավը: Ավելի մեծ զուլումը



աչքին բան չէր թողնում երևալու: Նա դեղնեկ, մագաղաթ էր դառնել: Տնեցիք շորերը կապում, նորից քանդում և կրկին ընտրում էին, և շարունակ լսվում էր. «Հաճ աղայիս գուլպաները», «Հաճ աղայիս դոշակը», «Հաճ աղայիս քուրքը չթողնեք»: Շմավոնի կիներ կողքից նայելով Հաճի աղային և տեսնելով նրա մեռելադեմ երեք-աք՝ դիմեց նրան.

— Հաճ աղա, կոնյաք ըմ խմե՛ս:

Հաճի աղան լուռ էր, տխրատեսիլ արձանի պես: Նրա բերանը հուզմունքից դառնացել էր, և նա թուրք կուլ տալիս դեմքը ծռեքոտում էր: Բայց ներքուստ շտապում էր և դիտում տանեցոց աշխատանքը: Եվ մոռյլ, խստացած բերդապահի պես՝ քանի գնում իր բերդի զանազան իրերի արժեքը վերագնահատելով կարգադրում էր. «Պետքականնե՛րը, պետքականնե՛րը», մերթ սարկաղմով աղաչում էր. «Աստծու սիրուն, հասկցեք. աս պետք չէ, ա՛ն», իսկ վերջը՝ կոխվր ոգևորողի պես՝ սկսեց քաջալերել. «Տե՛, տե՛, տե՛. հա՛, պապամ հա՛... պետքականնե՛րը, պետքականնե՛րը»: Ու աչպես «պետքականները» կրկնում էր ծիսակատարության ծայնով և զգում էր, որ մեծ գործ է կատարում, տուն է ազատում:

Իսկ այդ միջոցին մյուս փոքր «օղայում» նստած էր անդամալույծը և հանդարտ՝ աչքի տակով նայում էր իր եղբորը: Վերին աստիճանի խաղաղ էին նրա խոշոր ու մարած աչքերը, որոնց տակերը կապտած՝ պարկեր էին գոյացել: Նրա դեմքը ուռած, հիվանդագին ճերմակ էր:

Բայց նրան ոչ ոք չէր նկատում:

Տնեցիք արդեն պատրաստ էին, երբ դռան մոտ խզզալով ու դոփեկով՝ կանգնեց մի ծանր մեծ սահնակ: Շմավոնը կարմրած, աչլաչված՝ նստել ապրանքներով լի տոպրակների վրա՝ սահնակը բերում էր տանեցոց տանելու: Նրա գնդիկ մարմինը վար սողաց տոպրակների վրայից, և նա ներս ընկնելով շնչասպառ գոժեց.

— Զուլումը տեսա՞ք... խանթին ապրանքը մնաց... ֆուրդուն չկա...

— Վո՛ւտ՛ւլ... — ծնկները ծեծեցին հարսները և նայեցին Հաճի աղային:

Հաճի աղան ուղտի տխրությամբ նայեց Շմավոնին և լռեց.

— Տե, Հաճի աղա, հագի՛ր, էրթանք, — ասաց Շմավոնը և դուրս գնաց:

Շմավոնի կիներ աթոռ բերեց, որ Հաճի աղան նստի. հետո փոքր հարսի օգնութեամբ Հաճի աղայի ոտները հագցրին մի երկբարդ շալվար ևս:

Այդ ժամանակ «պզտի օղայից» խուլ հեծկտոցներ լսվեցին:

— Ատ վո՛վ է,— հարցրեց Հաճի մարը և ներս գնաց:

Հարսները հետևեցին նրան: Ինչ որ բան խոսեցին անդամալուծի հետ, որից միայն լսվեց Հաճի մոր ձայնը.

— Հաճի աղան չի սառի ճամփան, մի վախենա:

Եվ նորից սկսեցին խոսել:

Հաճի աղան բուժ հանգստութեամբ իր մեջ նկատեց, որ նա ամբողջ օրը չէր մտածել անդամալուծի մասին. և հիմա՝ մտածելով անախորժութիւնն զգաց: Եվ ոտը կոխելով շալվարի մեջ՝ խոսեց.

— Ի՞նչ է, ի՞նչ է էղիր:

— Հեչ,— պատասխանեց փոքր հարսը,— Արբունը գուլա:

— Ան ինչի՞ է ձեռք ու ոտք էղիր, ո՞ւր պիտի գա,— խոսեց Հաճի աղան բարկութեամբ և մտքում զայրացավ, որ անդամալուծը ինքն իր բերնով չի հայտնում, թե համաձայն է մնալու և ուրիշներին է թողնում այդ բանը հայտնելու անախորժութիւնը:

Փոքր հարսը զարմանքով լի աչքերը հռոցեց Հաճի աղային.

— Արբունին պիտի թողնե՞նք...

Հաճի աղան ծաղրեց:

— Է՛, խանումս, տեսնինք ևս ու դուն պիտի էրթա՞նք...

Հաճի մարը, որ դուրս էր գալիս անդամալուծի սենյակից և լսեց այս վերջին խոսքերը, սարսափեց.

— Քա, ձունը գլխուս, Արբունին պիտի թողնե՞նք...

— Ե՛ս եմ թողնողը,— հարեց Հաճի աղան,— տեսնինք խզակին վրա տեղ կա՞:

— «Տեղ կա՞ն» ինչ խոսք է, Հաճի աղա, ասքան մարդս օր կերթանք...

Եվ Հաճի մարը անընդունելի համարելով ամեն պատճառբանութիւն՝ փոքր հարսին ձայն տվեց. ինքն էլ գնալով փոքր սենյակը.

— Եսթե՛ր, օղուլ, Արբունին հագցրո՛ւ:

Անկյունում մինդարի վրա ծալապատիկ նստել էր անդամալուծի և՛ գլուխը ծնկան վրա կախած՝ աչքերն էր սրբում:

Հաճի մարը ծովեց նրա գլխին.

— Սրբո՛ւն, քո՛ւրս, ինչի՞ գուլաս:

Անդամալույծը չպատասխանեց:

Շմալոնի տղան, ութ տարեկան Կարոն, որ ներս էր եկել և հետևում էր սրանց խոսակցութեան, բացատրեց.

— Թուրքերեն կվախենա:

Տիրեց լռութուն:

— Ինչ էնեմ,— լացակումեց անդամալույծը,— Հաճ աղաս յատ է վախեցե, վախենամ թե ճամփան ցալի գա:

— Ատոր համա՛ր գուլաս,— զարմացավ Հաճի մարը,— ջա՛-  
նրձ, մեր դարդը մի՛ քաշե, հազրվե՛...

— Ե՛ս,— տխրաժպիտ նայելով Հաճի մորն ու փոքր հարսի՞՝  
ասաց անդամալույծը,— ես չեմ գա:

— Ինչի՞,— հետաքրքրվեց Հաճի մարը:

— Գուք ձեր հոգիներն ազատեցեք, ես անդամալույծ եմ.  
ասօր կամ, էզվան չկամ,— պատասխանեց անդամալույծը տխուր  
համակերպութեամբ:

— Անդամալու՛յծն ինչ խոսք է, ջա՛նըմ,— հանդիմանեց Հաճի  
մարը,— հոգին հոգի է, հազրվե՛:

Հաճին մեծ սենյակում անցուդարձ էր անում և լսում այս  
խոսակցութունը: Հաճի մոր պնդումները նրան զայրացրին, և նա  
իր կնոջը ձայն տվեց.

— Թե՛զ էրա, ատոր վախտը չէ՛:

Հաճի մարը դուրս եկավ անդամալույծի սենյակից և աչքերը  
հառեց Հաճի աղային.

— Հեչ կմտածե՛ս, թե ի՛նչ կըսես:

Հաճի տղան ձեռը առաջ պարզած՝ հարձակվեց կնոջ վրա:

— Տեղ չկա՛... կիմանա՛ս... — գոռաց, խեղդելով իր ձախը,  
Հաճի աղան և շեշտեց «կիմանաս» բառը:

— Է՛,— հակաճառեց Հաճի մարը,— բեռդ պակսեցո՛ւ՝ տեղ  
գրլի:

— Է՛,— տնազեց Հաճի աղան,— բեռդ օր պակսեցնեա՛ տղաքդ  
ինչո՞վ ախտի պահես. աշխարք խո շվերջոցաղ:

Եվ Հաճի աղան բաշլըղը փաթաթեց:

— Զա՛նըմ, գնացե՛ք, իմ պատճառովս մի՛ք ուշանա, Հաճ  
աղաս մեղք է,— տրանջաց անդամալույծը ներսից:

— Այդպես բան չկա, մենք կերթանք, դուն ա պիտի գաս, — հրահանգեց Հաճի մարը և դուրս գնաց կառապանին տեսնելու:

Հարսները ներս եկան, և մինչև անգամ երեխաները բոլորեցին անդամալուծի առաջ: Բայց նա տեսնելով, որ ամենքը իրեն են նայում և սպասում, վեր նայեց խաղաղ ու բարի աչքերով և ասաց.

— Դուք գնացեք, ինձի մի՛ք աշե, ես կմնամ, իմ ջանս ազիւ չէ:

Այդ ժամանակ ներս մտան Հակոբն ու Շմավոնը և սկսեցին լորս կողմ նայել, թե ինչ կա էլի վերցնելու:

Հարսներն սկսեցին սրանց աղաչել, որ անդամալուծին համոզեն իրենց հետ գալու և տեղ գտնեն սահնակի վրա:

Երկու եղբայր իրար նայեցին լուռ ու դժվարացած, հետո դեպի Հաճի աղան, որ լսեց հարսների աղաչանքը:

Հակոբը կեղծավորութուն արավ.

— Հը՞, Շմավո՞ն, ի՞նչ կըսես, ապրանքը թեթևցնե՞նք...

Շմավոնը դեմքը կնճռեց ժլատի պես, որից փող են խնդրում:

— Չգիտեմ, ի՞նչ ըսեմ...

Ու դուրս գնաց:

Երեխաներն սկսեցին լաց լինել:

— Սրբուն մամին թուրքերը պիտի մորթե՞ն...

Եվ ընկնելով անդամալուծի վրա, փաթաթվեցին նրան և սկսեցին համբուրել:

Սա գրկեց նրանց և փղձկաց.

— Աստված հետներդ, գառնե՛րս, գնացեք, ինձի մի՛ք աշե:

Հարսները լցվեցին և երեխաներին քաշեցին մի կողմ:

Հաճին մի երկու անգամ գնաց-եկավ մեծ սենյակում, հետո՝ մուշտակը հագած՝ եկավ փոքր սենյակը և մտեցավ քրոջը:

— Է՛, Սրբուն, — ասաց նա դժվարությամբ ու տհաճությամբ, — մնաս բարով:

Եվ ձեռք դրեց նրա ձեռի վրա:

— Մի՛ վախենա, թուրքերը քեզի ձեռք չեն տա. եք օր ներս մտնին, ըսե՛ «տունը ձեզի», ինձի ձեռ մի՛ք տա:

Շմավոնը, որ ներս էր մտել, հարեց.

— Ըսե՛ «սիզոն օճախս դյուշմիրըմ», ձեր օճախն եմ ընկե:

Անդամալուծը դողդոջուն ձեռքերով բռնեց Հաճի աղայի ձեռքը, տարավ շրթունքներին և համբուրեց: Մի արցունքի կաթիլ նրա

աչքերից գլորվեց, ընկավ Հաճի աղայի ձեռքին: Անդամալույծը ծոցից թաշկինակը հանեց և սրբեց եղբոր ձեռքը և ապա՝ մի զուգ «դՖտիկ»՝ ձեռնոց հանելով մինդարի տակից՝ տվեց Հաճի աղային:

— Ձեռքե՛րդ անցու՛՛ ճամփան շմսիս:

Հետո փղձկալով՝ վրա բերեց.

— Քուանա՛ լուսս... տղոցը համար չկրցա գործն:

— Բան չկա, բան չկա, — սառը հանգստացրեց Հաճի աղան:

Հետո դարձավ տնեցոց.

— Դե՛:

Ու ինքը դուրս գնաց: Հաճի մարը այնտեղ չէր: Ըստ երևույթի գնացել էր հարևանների մոտ՝ անդամալույծի համար տեղ գտնելու:

Հաճի աղան, ընտրելով սահնակի ամենահարմար տեղը՝ նըստեց, փաթաթվեց վերմակի մեջ ու մնաց: Եվ որովհետև տնեցիք ուշանում էին, — անշուշտ անդամալույծին համոզելու համար, որ գա, — Հաճի աղան բարկացավ և գլուխը վերմակի տակից հանելով՝ ձայն տվեց.

— Թեզ էրեք, ատոր վախտը չէ՛... «էկա՛ն»...

Ու շտապով դեմքը ծածկեց վերմակի մեջ, որ չմրսի:

Բայց ներսը ուշանում էին: Շմավոնն ու Հակոբը հասկանում էին Հաճի աղայի հաշիվներն ու խստությունը: Գիտեին նրանք, որ կյանքի իմաստությունը հենց այդ էլ պահանջում է: Եվ տեսան էլ, որ հոր վճռական քայլերի շնորհիվ բավական ապրանք են ազատում և իրենք էլ փրկվում են: Նրանք հասկանում էին, որ հայրն իրավացի է՝ գնահատելով ժամանակը. պետք էր հասկանալ նաև նրա իմաստությունը. ա՛յն, որ իրենց հարստությունը էլ իրենցը չէր, այլ միայն իրենց փախցրածն էր իրենցը: Եվ ահա հաշտվեցին, որ իրենց հայրը խելոք է մտածում՝ անդամալույծին թողնելով և ապրանքը տանելով: Ո՛վ գիտե, օտարություն է, պետք է ապրել, նոր տուն շինել: Աշխարհք հո չվերջացավ...

Եվ այսպիսի դեպքերի հասկանալի արագությամբ հաշտվեցին, որ անդամալույծը ավելորդ էր իրենց մեջ:

Եվ որովհետև ուրիշների հետ համեմատած՝ իրենց «հաջող» փախուստը, մահից փրկվելը, վտանգից դուրս գալը՝ մի փոքր

<sup>1</sup> Ընտիր բուրդ:

բարձրացրել էր նաև նրանց տրամադրությունը, նրանք մինչև անգամ սկսեցին կատակել.

— Մենք կեթթանք հարսնիք՝ հորքուրս կմնա սունը պահելու:

— Էրկու օր չի քաշե՛ մենք ետ կդառնանք:

— Թուրքերը խանում-խաթունի պես կաշեն հորքուրին:

— Զանրմ, անդամալուծին ո՞վ կդիպչի:

— Հե՛շ հըլպը՛ տ օր:

— Քեֆը հորքուրինս է:

Իսկ հարսները, որ լավ գիտեին Հաճի աղայի անկոտրում բնավորությունը, տեսնելով՝ իրենց ամուսիններն էլ անհոգ են, հավերի պես համակերպվեցին ու լռեցին:

Նվ լաց լինելով՝ հագցրին երեխաներին: Հետո մոտեցան անգամալուծին, համբուրվեցին նրա հետ: Հետո բերին մի քանի կարտոֆիլի մոմ, հացի մի մեծ կապոց, շուր, լուցկի, դրին անգամալուծի մոտ և «օ՛ֆ, օ՛ֆ» անելով՝ դուրս եկան:

Դուրսը, թաղի մեջ մեծ տազնապ էր: Լուսամուտներից ու բաց դռներից դուրս ընկած լույսերի շերտերում բացվում ու խփվում էր բազմությունը:

Փլուխները հաստ շալերով փաթաթած ապլաներ, բաշլըղներով սղամարդիկ, շարֆերով տղաներ ու աղջիկներ՝ իրար անցած՝ խոնված էին դռների առջև, սահնակների ու ֆուրգոնների շորս կողմը: Աղմուկ, վայնասուն... Ահա ձերուկ ժամկոչը, որի շոր, ածիլած կզակը դողում է, ընտանիքով մնացել է առանց սահնակի. ոտքով պիտի գնան: Մերուկը գլուխը կորցրել՝ երեխա է դառել: Կինը դայակի պես ետևից քշում է այս ու այն կողմ: Ահա ճամփա ընկան՝ առանց բեռի ու հագուստի: Ահա մի հասակավոր մարդ կովում է իր հարևանի հետ, որը նրա կառապանին ուղում է մի բան ավել տալ և սահնակը խլել: Երկուսն էլ ձիու սանձերը դեսուզեն են քաշքշում:

— Աստված սիրողը իմատ՛տ հասնի... մնացի՛նք...—գոռում է մի կին անողատասխան ժխորի գեմ:

Մի ֆուրգոն, իրերով ու մարդով սարսափելի բեռնած, եկավ գեմ տալով Հաճիկենց սահնակին:

— Խաբարդա՛տ,— գոռաց կառապանը իր մուշտակի միջից:

Մի գեմը՝ շեկ ու կոշտ բեղերով ու մորուքով՝ դուրս նայեց ֆուրգոնի առաստաղի տակից:

Դատարանի գրագիրն էր:

— Ի՞նչ եք կայնե, — գոռաց.

Այրիչ երկու Քուրգոն էլ եկան դեմ առան: Սկսեցին շտապեցնել: Քրագիրը գոռոռաց: Նրան բացատրեցին, որ անդամալուծի պատճառով են Հաճիհնք կանգ առել:

— Ի՞նչ եք կայնե, գնացե՛ք, — ձայն տվեց զրագիրը, — անդամալուծ տանելու վա՞խտ եք գտե, бросьте еѐ к чорту!

— Կնկան թողնեն, էրթա՞ն, ի՞նչ կըսես, — առարկեցին Քուրգոնի միջից:

— А что-ж: Պոպվիլա՞ է, ի՞նչ է: Եփ օր էվակուացիա է, անդամալուծները ավելորդ են:

— Տե՛, թեզ էրեք, ուշացանք, — կատաղեց Հաճի աղան և ուզեցավ տեղից վեր կենալ, որ գնա, տեսնի, թե ինչ են անում ներսը:

Այդ ժամանակ Շմավոնն ու հայ կառապանը՝ Հաճի մոր թևից բռնած՝ բռնի դուրս էին բերում: Հաճի մարը զայրացկոտ շարժումներով աշխատում էր թևերն ազատել և ներս գնալ նորից անդամալուծին բերելու:

— Թողե՛ք, ես անոր պիտի տանիմ, — ծվում էր նա:

— Տեղ չկա, մա՛րս, տեղ չկա, — համոզում էր կառապանը:

Բայց կինը կատաղի դիմադրում էր:

Հարսներն ու երեխաները լաց էին լինում: Իսկ Քուրգոններից բողոքում և շտապեցնում էին:

Շտապով հարսներին և երեխաներին տեղավորեցին սահնակի վրա: Հաճի մորն էլ բռնի բերին, ղցեցին սահնակի վրա:

Նենց որ նա ընկավ հարսների և երեխաների մեջ, կառապանը մտրակը կատաղի զարկեց ձիերին: Սահնակը թռավ, և կառապանը ձիերի կողքից վազեց:

Շմավոնն ու Հակոբը մնացին դռանը: Մեկնելուց առաջ մի պահ սպասեցին և նայեցին իրար: Պետք էր ներս գնալ և վերջին անգամ տեսնել անդամալուծին: Պատուհանից երևում էր սենյակի լույսը: Երկու եղբայր ներս մտան, մոտեցան անդամալուծին: Մահանգիստ նստած էր, և այդ խաղաղությունը բողոքովին չէր բռնում աչք ընդհանուր շփոթի ու երկյուղի հետ, որ պաշարել էր ողջ քաղաքը:

Հակոբը մտանցավ նրան:

— Հորբուր ջան... ավել-պակաս հալալ... — և փղձկալով բըռնեց համբուրեց անդամալույծի ձեռքը:

— Աստված հետներդ, գառներս, գնացեք... Հաճ աղայիս, տղոցը լավ աշեցեք, շմսին... — խոսեց անդամալույծը հոգածու ձայնով:

Շմավունը կեղծ ու շիտակ զգացվեց, բերանը ծոմոնց, նա ևս մոտեցավ, համբուրեց անդամալույծի ձեռքը և, անարցունք աշքերը սրբելով՝ դուրս եկավ: Նրան հետևեց Հակոբը, որ դուրս գալիս շտապեց և դիպավ Շմավունին:

Եվ երկու եղբայր ֆուրգոնների կողքից վազեցին, որ հասնեն իրենց սահնակին:

Քաղաքը տեղից վեր կացել՝ գնում էր: Ֆուրգոններ, սահնակներ ու նրանց կողքից հետևակ մեծ ու փոքր շարաններ շփոթված, աղմկելով գնում էին: Երբ Շմավունն ու Հակոբը հասան իրենց սահնակին, ետևից քաղաքը լուսավորվեց շուկայի հրդեհով, իսկ ֆուրգոնների կառավե ծածկոցները սկսեցին փոփուալ թեթև քամուց:

— Հո՛ո՛ո՛փ, — ձգեց իրենց առջևից գնացող ֆուրգոնի կառավանքը և կանգնեցրեց ֆուրգոնը: Նրան հետևեցին մյուսները, և բալորը կանգնեցին:

— Ինչի՞ կայնեցիք, — դժգոհեցին և վախեցան զանազան կողմերից: Բայց ոչ ոք չէր իմանում՝ ինչու: Միայն երեխաների ճիչն ու կանանց լացը ավելի պարզ լավեց աղմուկի միջից: Քաղաքի կողմը, դեպի արևմուտք, որ թաղված էր մթան մեջ, լավում էին թնդանոթի խուլ դրոշմները: Տազնապը սաստկացավ քարվանի մեջ: Հաճու թոռները սկսեցին հեծկտալ:

— Սրբուն մամին մորթե՛ն պիտի...

Հաճի մարը, որ մինչև այդ խստահայաց ու անհաշտ նախում էր շորս կողմ, լսելով երեխաների լացը՝ հանկարծ լցվեց և հեծկլտաց:

Երեխաները տեսնելով նրա լացը՝ ձայները բարձրացրին:

Թնդանոթի ձայներից Հաճի աղայի երևակալությունը վառվեց: Նա ավելի պարզ սկսեց շոշափել մահը:

Եվ հրդեհի մեջ պաշարվածի պես՝ նա զգաց, որ տարերային մի ուժ նրան միայն մի բան է թելադրում. փախչել, շուտով դուրս գալ մահի ճիրաններից: Մնացածը՝ կին, երեխա, ընկեր, բարեկամ՝ նսեմացավ նրա աչքում: Եվ ահամա՛: Եվ նա զգում էր, թե



որքան դառն է այդ «ակաման», բայց և զգում էր, որ այդ այդպես է:

Նա կարծես ցնորքի մեջ լիներ. նայում էր շորս կողմ և, ամեն առարկա մի վայրկյան տեսնելով, մյուս վայրկյանին մոռանում էր: Կարծես երազում՝ նրա մոտով, ճամփի եզրով, իրենց հարևան կոշկակար Պողոսը, ուժեղ երիտասարդ՝ յափնջու վրա երկու երեխա նստեցրել՝ քաշ էր տալիս ձյան վրայով: Նրա ետևից հեալով և լնզլնգալով գնում էր նրա ծերուկ հայրը: Ահա հոգնեց նա, եկավ կանգնեց և ճամփից դուրս գալով, գնաց խրվեց ձյան մեջ ու մնաց.

— Ալ շեմ կրնա... գնացեք...

Նայում է նրան Հաճի աղան և իսկույն մոռանում է:

Ահա քարվանքը նորից շարժվում է: Լեռնային սառնամանիքը իր սառցե մատներով բռնում է Հաճու մորուքը, և նա դեմքը ծածկում է վերմակի տակ:

Փչում է լեռնային քամին և ձյան փոշին, առաջ օձերի պես սողալով և ապա բարձրանալով իբրև վիշապներ, թռչում են օդի մեջ, նվում, վայում...

— Աստված, դո՛ւն հասնիս,— մրմնջում է Հաճի աղայի փոքրը հարսը:

Մեծ հարսը երեսը խաշակնքում է և սկսում «Հավատով խոստովանիմը» բարձր և զգացված:

Իսկ շալի մեջ Հաճի մարը կծկված՝ մտածում է անգամալույծի վրա և ծանր հառաչում:

---

Սուր վտանգն ու աղմկալից սարսափն անցել էին, տեղի տալով մի խաղաղ թշվառության, որ ընդունեց փախստականներին հետևյալ քաղաքի մեջ: Հանկարծակի աղքատներ, մի ժամում անտունացած մեծատուններ, ի ծնե շքավորներին խառնված՝ եկան ապաստանելու՝ ամեն կարոտություն չկառհող, ամեն ինքնասիրություն չհաշվող բարեգործության և նրա միշտ ուշացող օգնության: Բարեգործականի, դպրոցի և մասնավոր անբնակ տների մեջ խցկեցին սրանց. բերին հաց, շոր, դրամ, նաև մխիթարական խոսքեր, և նման դեպքերի գթառատության ալիքը ինչ վարարությանմբ որ հորդեց, նույն արագությանմբ էլ ճապաղեց, և թշվառությունը հիմա այլևս անարգել ու հաստատ անցավ իր գործին:

Հաճիենց քաղաքը շուտով ետ առնվեց: Տղամարդիկ, որոնց

մեզ և Հակոբն ու Շմաւոնը, վերադարձան տեր լինելու իրենց այրված ու կողոպտված գույքերին: Լուրեր եկան, որ զնացողները քիչ-քիչ հաջողում են կորածը գտնել: Փախստականների երեսը խտակվեց: Հաճի մարը իր հարսների հետ գուրս էր գալիս, այցելում մյուս փախստական ընտանիքներին, հյուրեր էին գալիս իրենց տունը, և հին մեծատան հյուրասիրությունը փորձեր էր անում հին ընթացքով քաջկուր: Միծաղն սկսեց երբեմն իր ձայնը լսեցնել նրանց տանը: Մի անգամ էլ եկավ իրենց քաղաքի զվարճարան Գարանը և պատմեց ծիծաղելի դեպքեր, թե փախից և թե թուրքերը քաղաք մտնելուց, որ վերադարձողները լսել էին և եկել, տարածել: Ներկայացրեց մի վաճառականի, թե ինչպես էր շփոթվելուց մութարան գրկել՝ մինչ երեկոյան կողքին ընկած լալիս էր: Լուում էին, ծիծաղում: Հետո խոսք եղավ անդամալույծի վրա, որի մասին եկողները միաբերան ասել էին, որ անհայտ կորած է, և որի մասին տեղեկք աշխատում էին կամ շխտել կամ մխիթարվել, ասելով, որ եթե գար՝ մի՛նևույն է՝ ճամփին կմեռնեի: Հաճին ավելի մոռալվեց: Այդ տեսնելով՝ Գարանը համարձակ և ուրախ հանդիմանեց.

— Զանքմ, Հաճի աղա, բան չունի՞ս, շարդ տարավ. սաղ ըլին հարսներիդ, տղաքդ, թոռներդ:

Սակայն Հաճի աղան խորտակված էր:

Այնուհետև ժամերով մի բառ չէր լսվի նրա բերանից: Նստում էր մի անկյուն, ծխում, համրիչը գցում և երբեմն միայն գլուխն օրորելով մրմնում.

— Է՛, ե՛թ, թո՛...

Եկած օրից ոչ մի անգամ փողոց գուրս չեկավ:

Քաղաքում ծանոթ-բարեկամներ եկան, իրենց տուն հրավիրեցին, կարուկ մերժեց:

Տնեցիք սկսեցին անհանգստանալ: Հաճու այս արտակարգ խռովությունը նրանք իսկապես կորցրած հարստությունը վերագրեցին և կարծեցին, որ կաբող է ծերուկը խելքը կորցնել. ուստի և լուր ուզարկեցին Շմաւոնին, որ ինքը կամ Հակոբը գան: Պատասխան չեկավ:

Հունվարի սառն ու պարզկա առավոտը նոր էր բացվում, որ Հաճի աղան անկողնում նստեց: Հաճի մարն ու հարսները՝ երեխա-

ները ժողովրդին առած՝ քնած էին փոքր ու նեղվածք սենյակում, որ  
Հաճիկի դիտմամբ վարձել էր, մերժելով ձրի սենյակը:

— Հաճի աղա՞, ինչի՞ էլար ասպես թեզ, — անհանգստացավ  
Հաճի մարը և նույնպես նստեց իր անկողնում:

— Ուշացիր հմ, — մոմոաց Հաճի աղան և սկսեց հագնվել:

Հաճի մարը աչքի տակով ուշադիր նայեց Հաճու դեմքին և  
նկատեց նրա աչքերում մի տխուր համակերպություն: Վեր կա-  
ցավ, օգնեց որ հագնվի, ջուր բերեց, լվացվեցրեց: Հաճին վեր  
կացավ և գավազանը առավ:

— Ո՛ւր, — հարցրեց Հաճի մարը մի փոքր վախեցած:

— Ժամ պիտի էրթամ:

Հաճի մարը զարմացավ, բայց շրթունքը կծեց: Դրդեց հարս-  
նեքին, որ վեր կենան, և ասաց, որ իրենք ժամ են գնում: Հարս-  
ները զարմացած նայեցին Հաճուն, բայց Հաճի մարը դողունի  
մատները դրեց շրթունքին, որ չխոսեն:

Դուրս եկան փողոց և ճների ու սառույցների վրայով անխոս  
դեպքին եկեղեցի: Երբ մտան եկեղեցու բակը, Հաճու դեմքի մկան-  
ները ցնցվեցին: Նա դողդողուն շրթունքները հպեց եկեղեցու քարե  
դռան, համբուրեց, երեսը խաչակնքեց և՛ կզակը դողացնելով՝ ներս  
մտավ եկեղեցի:

Առավոտյան ժամ էր, և եկեղեցին թափուր: Երբ ավարտվեց,  
Հաճի մարը առաջարկեց, որ գնան տուն: Բայց Հաճին մերժեց և  
մնաց իր տեղում չոքած: Սպասեցին պատարագին: Շուտով եկավ  
մեծ հարսը: Ե՛վ հարս ու կեսուր քաշված մի անկյուն՝ սկսեցին  
փսփալ: Հաճի մոր համար պարզ էր, որ Հաճի աղան հոգեկան  
հիվանդ է դառել: Սկսեց աղոթել, տրորվել:

Չոքել էր Հաճին և ավելի մտածում էր, քան աղոթում: Հաճի  
մարը նայեց նրա սմբած երևույթին, կորացած մեջքին, դեղնած  
մազաղաթե դեմքին, ծխից կարմրած բեղերին և ճերմակ, ցախ-  
ցախ մորուքին, որոնց վրա փախից հետո ածելի չբանեց, նայեց  
Հաճի մարը և զգաց, որ ծերուկի վիշտը շատ խորն է:

Մի մինդար քաշեց ծերուկի տակը, բայց սա մերժեց: Եկե-  
ղեցին լուռ էր, ցուրտ: Խնկի դուրեկան հոտը դեռ օդի մեջ: Ահա  
արևի ծիրանի սյունները պատուհաններից կախվեցին նեոս: Եկավ  
Քամկուղը, հետո քահանան, կամաց-կամաց աղոթավորը շատա-  
ցավ, սփռվեց պատարագը: Հաճին անշարժ ու հանգիստ նստում էր

իր առաջ, պաղ քարերին: Միայն երբեմն, երբ արծաթազուխ տեր-տերը շուտ էր գալիս դեպի բազմությունը և հորից լավող ձայնով ասում էր «խաղաղություն ամենեցուն», Հաճին գլուխը կախ էր գցում և երեսը վախեցած խաչակնքում:

Երբ գնացին տուն և ամենքը շարվեցին «դաստախունի» շուրջը և սկսեցին թեյ խմել, մեծ հարսը բերանը մոտեցրեց Հաճի մոր ականջին.

— Գիտե՞ս, Հաճի աղաս տերտերին, տիրացուին բռերը մեկ-մեկ օսկի դրեց:

Հաճի մարը սառած նայեց հարսի երեսը, հետո վեր թռավ և գնաց դուրս և այնտեղից նշանացի կանչեց հարսին իր մոտ:

— Ե՞բ, ազջի...

— Դու՞ն սեղանին էիր մոտեցե, աղոթք կենեիր, — պատասխանեց հարսը, — աղքատներուն ա մեկ-մեկ օսկի տվեց...

— Ձե՛, ջանքմ... — հնաց Հաճի մարը հուզմունքից:

— Աչքովս տեսա:

— Հը՞... — խոռվեց Հաճի մարը, — ձեզի բան կըսեմ՝ շեք իմա-կա: Աման, աստծու խաթեր, Հաճիս ձեռքի գնաց, անե՛-օճղի հեռու...

Եվ սկսեց ծնկներին տալ ու տրորվել:

Հարսը պատմեց տեղով, որ իր աչքով տեսել է:

Հաճի մարը նորից ներս մտավ, իրեն զսպեց և հարսներին աչքով արավ, որ ուշք չզարձնեն Հաճու վրա: Ու սկսեց հսկել նրան:

Երեխաները դուրս գնացին ձյունների վրա խաղալու: Հարսները սփռոցը վեր քաղեցին, նորից մի թեթև ավելեցին սենյակը, որ առավոտյան խնամքով ավլել էին, փայտ ավելացրին թիթեղի վառարանին և գնացին «աշխանան»՝ կերակուր եփելու: Հաճի մարը նստեց Հաճի աղայի դիմաց և, դիտելով նրա ամեն մի շարժումը, քայսեց, որ նա մի բան ասե:

Բայց ո՞չ մի նշան, թե ուզում է խոսել: Նրա լռությունը ցույց էր տալիս, որ խորին ու մշտական խռովքը և ներքին տաժանելի մի աշխատանք դուր էր գալիս նրան:

Մի պատկեր կար, որ երևակայության մեջ ամբողջացնում էր նա: Դա նրա կիրքն էր, որ նրան և սարսափեցնում էր և ուրախացնում: Նա տեսնում էր անդամալուծի դեակը և աշխատում էր նայել նրա սառած, բաց աչքերին: Ճգնավորի, մոլուցքի մեջ ընկած

հավատացյալի կրթով նա հետևում էր այդ պատկերին և աշխատում էր երբեք, ոչ մի վայրկյան աչքից բաց չթողնել, ինքը, միայն ինքը եղավ այդ սարսափելի պատկերի ստեղծողը: Իսկ մեղքն էր, ցածուկությունը, իր անգթությունը, Եվ ինչքան երկար նայում էր այդ դիակին, այնքան կսկծում էր իր սիրտը և այնքան էլ հաճույք, հանգիստ էր զգում: Անդամալույծը դառավ մի սուրբ, մի պաշտելի սուրբ նրա համար: Նրա դիակը սրբագործում էր ձերուկի մեղսալից սիրտը: Ահա ինչու նա կառչել էր նրան:

Բայց այս ապաշխարողի թեթևացումը երբեմն էր միայն: Լինում էին րոպեներ, որ նա զգում էր, թե խելագարվում է: Այդ պատահում էր, երբ նա պայծառ գույներով պատկերացնում էր ի՞ր իսկ մահվան օրը, կամ երբ հիշում էր իր սարսափները փախի գիշերը: Հիմա էր հաշիվ տալիս իրեն և զգաստորեն հաշիվ տալիս, որ հենց այդ սարսափներն է կրել իր քույրը, այն արհամարհված էակը, որի մեռնելը ինքը ցածուկի կերպով ա՛յնքան հեշտ և հասկանալի համարեց փախի օրը: Եվ ինչպե՞ս կարելի էր թողնել նրան մահվան առջև, և կա՞րողոք մի արարած, որ շտանջվի մարմնական ցավից, չվախենա մահից և իրավունք չունենա ապրելու: Եվ ի՞նչ համակերպությամբ ընդունեց անդամալույծը իր համար որոշած վիճակը և ի՞նչ անձնվեր հոգատարությունամբ նա մտածում էր փախչողների ապահովության մասին: Սա արդեն խոցում էր Հաճու սիրտը: Եվ երբ Հաճին հիշում էր, թե ինչպես ինքը անկարող եղավ կյանքի սերը՝ մեռցնել իր մեջ և դիմանալ մահվան մերձեցման, մինչդեռ այն հասարակ, չնկատված էակը այնպես արիաբար վճարեց իր տուրքը, Հաճին խայթված վեր էր բարձրացնում իր խոնարհած գլուխը և խելագարի պես նայում Հաճի մորը:

— Հաճի աղա՞,— արթնացրեց նրան իր կինը:

Հաճի աղան նայեց նրան խորասուզված հայացքով և լռեց:

— Ախր, մեմ ըսե տեսնե՞ք՝ ի՞նչ կմտածես,— հանդիմանեց Հաճի մարը:

Հաճին լուռ էր:

— Թե կորուցածդ է միտքդ ընկե՛ տղաքդ սաղ ըլին. ինչի՞ կմտածես: Թե Սրբունին վրա է միտքդ՝ բան չունի՞ս. անբախնե՛րք մեռան, ավելի ազիզները... լավ կըսեիր, թե ռան ավելորդ էս:

Հաճին մոռյլ նայեց իր կնոջը և գլուխը օրորեց:

Եվ նա սաստեց խոտահարչաց նայելով Հաճի մորքը.

— Սո՛ւ... ավերորդ մարդ չկա. աստժու առջև հոգին հոգի է:  
Հաճի մարը դստվեց:

— Օ՛Ֆ,— հառաչեց Հաճի աղան,— գնա, սաստեղ շանը հար-  
ցուր, թե սատկելը գուլա՞յ՛ բան է:

Նրա դեմքը տխուր էր, աչքերը խորն ընկած, իսկ անաժիլած  
կզակի ու այտերի ճերմակ մորուքի ցախերը նրա դեմքին տալիս  
էին խոտակյաց ճգնավորի երևույթ:

Ար շաբաթ անց Հաճի աղան պառկեց անկողնում: Երևի ժա-  
մուս մըսել էր: Քրտնացրին, ֆելդշեր բերել տվին: Ոչինչ օգուտ  
չեղավ: Եվ մի երկկո ճրագ վառելու ժամանակ Հաճին տերտեր  
ուզեց: Հաճի մարը ծնկներն էր ձեծում և գողունի նայում Հաճի  
աղային, որ տեսնի, թե վտանգն անցնում է, թե ոչ:

Եվ մինչդեռ տնեցիք, թաքցնելով իրենց հուզմունքը, սպասե-  
ցին մի պահ ևս, որ գուցե թե Հաճին ինքը մոռանա և էլ չպահանջե  
տերտերի գալը, Հաճին հանգիստ և պարզ կրկնեց, որ տերտերի  
պետք ունի: Կանչեցին: Եկավ արծաթազարդ տերտերը, որ բնագ-  
ղով իմանալով, թե հիվանդը մահամերձ է, հետը բերել էր հաղոր-  
դությունը:

Տնեցիք բոլորվեցին հիվանդի շուրջը: Տերտերը ձեռով արավ,  
որ հեռանան, հասկացնելով, որ հիվանդին պիտի խոստովանեց-  
նե: Բայց Հաճի աղան խնդրեց, որ մնան: Եվ բարձր ձայնով, մո-  
լեռանդ հույզով խոստովանեց: Պատմեց, թե ինչպես ինքը թողեց  
անդամալույծին:

— Մեղա քեզի՛, մեղա,— լացեց և համբուրեց ավետարանը:  
Տերտերը մխիթարեց և հաղորդություն տվեց:

Եվ երբ հիվանդը հաղորդություն առավ, գողդղուն ձեռը տա-  
րավ բարձի տակը և, հանելով թղթի մեջ փաթաթած մի քանի ոս-  
կեղրամ, տվեց տերտերին:

— Աս քեզի,— շշնջաց նա և, հանելով մի ուրիշ քսակ, դող-  
դաշուն ձեռով մեկնեց տերտերին ու աչքերի երեսխայտիկան արտա-  
հայտալծյամբ ձուլեց նրան և ուզում էր մի բան ասել, բայց ճնտաց.  
շունչը կտրվում էր. առատիկ հուզված էր:

<sup>1</sup> Հեշտ (թուրք.)

— Աս ո՞ւմ,— հարցրեց տերտերը՝ կռանալով նրա վրա:

— Ո՞ւմ տաս...— մրմնջաց հիվանդը և լռեց:

Արտասուքը խեղդեց նրան: Շունչ առավ և հառաչեց.

— Աղ ա՛ տուր աղքատներուն...

Եվ խլելով տերտերի փեշը՝ համբուրեց և մղկտաց.

— Ավելորդին հոգուն համար...

